

Il temp da chalur s'avischina.

FOTO M. BARNEBECK/PIXELIO

Ils tachels dals vadels svaneschan en il decurs da la stad.

FOTO E. KALIWODA/PIXELIO

Il tshieriv – il pli grond animal selvadi indigen

■ Il tshieriv è – abstrahà da l'urs brin ch'è londervi da returnar – il pli grond animal da guaud ed a medem temp la pli gronda selvaschina indigena. El po cuntanscher ina lunghezza da 2,5 m e pasar fin 200 kg. Avant 100 onns era il tshieriv bunamain mort ora en nossas regiuns alpinas. Entant è el puspè sa remess e fermamain derasà. Vatgas, vadels e sterlas vivan en trieps relativamain stabils che vegnan manads da tshierivas pli veglias ed experimentadas. En questa «società» emprendan ils animals giuvens a tshertgar nutriment e giaschigl ed a conuscher trutgs e rutas.

Ils taur portan cornas ch'els midan mintga onn da primavaira. Pli vegls ch'els daventan e pli imposantas sa preschentan per ordinari las cornas. L'atun, durant il temp da chalur, dovra il tshieriv sias cornas per cumbatter cunter rivals. Els taur urlan in si per l'auter, sbassan ils chaus e s'attagan cun las cornas. Els stauschan il rival ed emprovan da scurrantar el. Quel che gudogna il cumbat daventa il patrun d'in entir «harem» da vatgas.

Per esser protegids da las cundiziuns diras da l'enviern sa rendan ils tshierivs giu en la val. Pli baud passentavan els la stagiun freida en ils guauds da feglia d'ina regiun umida.

Sistemica

Il tshieriv tutga tar ils mammals cun unglas pèr. Dals mammals cun unglas spèr sa differenzieschan quels tras in dumber da la detta-pe da dus (ni quatter). L'urden dals mammals cun unglas pèr indigens sa cumpona dals portgs e dals remagliaders. Il suburden dals remagliaders sa divide en las famiglias dals bovids e dals cervids. La caratteristica dals bovids è la chavazza cun corna. Tar questa famiglia tutgan ils arments, las nursas, las chauras (incl. ils capricorns) ed ils chamutschs.

Tar ils cervids (u corners) percurter na fa la corna betg part da la chavazza, mabain vegn bittada giu e furmada mintg'onn da nov. Il tshieriv ed il chavriel furman ils cervids indigens. Ulteriurs cervids derasads en l'Europa èn il dam, il ren e l'elan. Cun excepziun dal ren portan mintgamai be ils taur cornas. Il chavriel sa differenziescha dal tshieriv tras sia cumparsa pli ligera ed in'autozza da las spatlas maximala da radund 1 m

(tshieriv: 1,1 en fin 1,4 m). Istorically era il tshieriv derasà en l'Europa, l'Asia dal Vest, l'Asia Centrala e l'Africa dal Nord. En il fratemp è il tshieriv er vegnì importà en zonas climaticas tempradas d'ultramare. En ils Stadis Unids, il Canada, l'Argentina, il Chile, l'Australia e la Nova Zelanda tutgan ils tshierivs oz tar las spezias d'animals etablidas.

Vatgas-tshieriv e vadels-tshieriv

Las vatgas-tshieriv vivan per il solit en trieps ensemen cun ils vadels ed animals giuvens da l'onn passà. Quests trieps vegnan era numnads trieps da mutlas, perquai che la plipart dals animals n'ha betg cornas. Il triep da mutlas vegn guidà da la vatga manadra. Questa, experimentada e per il solit pli veglia, è adina fitg attentiva.

Per parturir lur pitschens sa separan las vatgas-tshieriv dal triep. Disturbis han consequenzas negativas per la naschientscha. Ils vadels-tshieriv naschan l'entschatta fin mez zercladur. Curt suenter la naschientscha emprovan ils vadels da star sin las chommas e tshertgan ils tettels da la mamma.

Ils vadels paisan 5 fin 10 kilos ed èn sviluppads cumpletamain. Cun litgar prenda la mamma si contact cun ses pitschen.

Il pail dals vadels ha tachels da giuventegna marcants che gidan a sa zuppar. En il decurs da la stad svaneschan quests tachels. In vadè bain zuppà n'è betg lev da scuvrir. Sche la mamma s'allontanescha, avertescha il pitschen la mamma cun ferm sbratgs. La vatga enconuscha la vusch da ses agen vadè. Il vadè resta en contact cun sia mamma sur las glondas da la gauta. Sch'il vadè è malruassaivel, secreteschan sias glondas in'odur che la mamma percescha.

Il liom tranter las vatgas e lur descendents feminins è pli ferm che cun ils mastgels che sa separan dal triep suenter maximalmain dus onns.

Taur-tshieriv

Cun excepziun dal temp da chalur vivan ils taur-tshieriv en trieps da mastgels. Da las vatgas-tshieriv sa differenzieschan els tras lur grondezza e lur cornas. Las cornas dals mastgels servan sco organ da cumbatter e d'imponer. Ellas consistan d'in oss schumellin che crescha mintg'onn tranter il mars ed il fanadur e che vegn alura bittà giu vers la fin da l'enviern. Ils tshierivs portan cornas a partir da lur segund onn fin ch'els moran.

Durant il temp da creschientscha èn las

L'enviern passentan ils tshierivs en il fund da la val u sin spundas suleglivas. FOTO ID/PIXELIO

cornas surtratgas d'ina pel cun ferma circolaziun dal sang (l'uschenunà bast). Cura che la creschientscha è terminada, sfruschan (spelatschan) ils tshierivs giu la pel, numnada pelatsch, vi da plantas e chaglias. Tras restanzas da sang e da terra survegnan las cornas lur color brina.

La chalur dals tshierivs ha lieu il settember e l'october. Taur-tshieriv en chalur fan magari dirs cumbats da rangaziun per acquistà la favur da las vatgas. Ils taur

Fastizs da tshieriv.

ils pli ferm defendan «lur» vatgas vehementamain cunter l'attatga da la «concorrenza». Durant tals cumbats poi era dar blessads e mintgatant schizunt in taur mort. Per il solit gudognan ils taur-tshieriv cun las meglras premissas corporalas e betg senz'auter quels cun las pli grondas cornas.

Mintgatant perda in taur durant il cumbat ina part da sias cornas – in dischavantag visavi ses concurrents.

Ils taur persequiteschan las vatgas en chalur fin che quellas acceptan la copulaziun. Era sche la vatga è pronta per la copulaziun, n'accepta ella betg mintga partenari, mabain elegia sezza «ses» tshieriv.

Selvaschina d'ungla, vegetaziun ed erosiu

Qua e là chatt'ins magari plantinas rusigliadas u maltractadas da la selvaschina, blais zappitschadas e terrens erodads. Da qua èsi be in pitschen pass tar la supposi-

ziun ch'in grond dumber da selvaschina d'ungla accelareschia l'erosiu dal terren, perquai ch'ils animals reduceschian la cuverta da vegetaziun da la pastgira alpina. La destrucziun da la cuverta da vegetaziun vegn alura per il solit definida sco in indizi da «surpopulaziun». Il Parc naziunal svizzer ha vuli sclerir questas dumondas e pretaisas ed ha laschà far in studi davart l'influenza da la selvaschina d'ungla sin la vegetaziun e l'erosiu da las pastgiras alpinas.

Ils resultats dal studi mussan ch'ils capricorns, chamutschs e tshierivs en la regiun retschertgada da la Val Müschauns han chaschunà mo paucs donns evidents a la cuverta da vegetaziun. En pli para il capricorn da donnegiar il pli fitg il pastget, suandà dal tshieriv e dal chamutsch. Entrar cumparegljar fotografias da different onns han ins constatà che la vegetaziun da las pastgiras alpinas è sa sviluppada en la regiun retschertgada en moda fitg differenta. Per gronda part n'è ella betg sa midada, pli darar hai dà novas largias respectivamain èn parts avertas puspè creschidas en. Quest svilup è stà pussaivel, malgrà ch'il dumber da la selvaschina d'ungla è creschida en questa perioda per il quatterdubel.

L'abilitad da la vegetaziun da sa regenerar e l'influenza da la selvaschina d'ungla sin la vegetaziun èn, sco ch'i para, s'equilibradas en fin oz. Quest equiliber po vegnir declerà tras il fatg ch'il sistem ecologic retschertgà è sa sviluppa e sa stabili durant blers onns tras ina pasculaziun intensiva da nursas. Ils capricorns, tshierivs e chamutschs paran pia da surpigliar oz en quest sistem la funcziun da pasculaziun da las nursas. Sin basa da «l'erosiu chaschunada dals animals d'ungla» na pon ins perquai betg automaticamain discurre d'ina surpopulaziun da selvaschina d'ungla.

Val Trupchun: L'arena dals tshierivs

En il Parc Naziunal chatta il tshieriv duas qualitads: quietezza e pavel. Las prescripziuns da viandar en il Parc al protegian da disturbis. Var 2000 tshierivs vivan durant maximalmain tshintg mais da stad en il Parc Naziunal. Suenter lur chalur bandu-

na la gronda part dals tshierivs vers mez october il Parc e passenta l'enviern sin las spundas suleglivas da las vals principalas da l'Engiadina, da la Val Müstair e dal Vnuost.

«Tgi che n'è betg stà en la Val Trupchun, n'enconuscha betg il Parc naziunal», para da pensar blera glieud. Sco nagliur auter en il Parc naziunal svizzer sa radunan qua ils turists en grondas massas. Il motiv: cun la pli gronda probabilitad ve'ins qua tshierivs, capricorns, muntanellas ed evlas. E pelvaira: in'arena pli magnifica na pudessan ils tshierivs betg tsherner – per exempel per ir en chalur. En la Val Trupchun resuna lur berglar a l'entschatta october da tuttas varts.

E quai schebain ch'ils tshierivs eran morts ora anc avant tshient onns en la regiun. L'ultima tshieriva è vegnida sajettata il mars 1850 sin il territori da Zernez. Per proteger l'effektiv periclità avevan pliras vischnancas scumandà gia diesch onns pli baud la chatscha da tshierivs – ma memia tard: tar la fundaziun dal Parc naziunal na viveva gnanc in tshieriv pli en la regiun. Pauc pli tard, il 1918, han ins dentant pudì observar in pitschen triep sin il territori dal Fuorn. Plaunsieu èn immigrads pli e pli tshierivs nà dal Grischun dal Nord e dal Grischun Central ed han fundà ina bella populaziun en l'Engiadina.

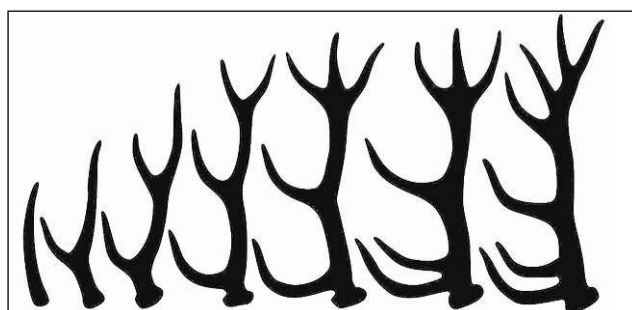
Terminologia da chatscha

Hirsch	tshieriv, taur-tshieriv
Hirschkuh	tshieriva, vatga-tshieriv
Hirschkalb	vadè-tshieriv
Hirschgeweih	cornas-tshieriv
sich das Geweih abtossen	sa scornar
Geweihschlag	scornada
Kolbenhirsch	tshieriv cun cornas en il bast
Platzhirsch	tshieriv pli ferm (en il temp da chalur)
Spießler	tshieriv lantschet
Gabler	tshieriv furtget
Kronenhirsch, Kronler	tshieriv da curuna
Sechsender, Sechser	tshieriv da sis (pizs)
Achtender, Achter	tshieriv dad otg (pizs)
Ungerader	tshieriv da diesch
Zehender	irregular
Zwölfender, Zwölfer	tshieriv da dudesch (pizs)
Vierzehender, Vierzehner	tshieriv da quattordesch (pizs)

La presentaziun: Dossier «Tshieriv».

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid= 1290
www.chattà.ch

Svilup schematic da la corna.